

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1(091):167.2 + 165.82

А. С. Синиця

КОНЦЕПТ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОСТІ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ТА АНАЛІТИЧНИЙ ВИМІРИ

Розглянуто особливості вживання концепту інтенціональності в межах феноменології та аналітичної філософії. Проаналізовано співвідношення понять свідомості та мови. Констатовано можливість діалогу між феноменологією та аналітичною філософією, що обумовлена спільним зацікавленням у вивченні інтенціональності людської свідомості.

Ключові слова: інтенціональність, свідомість, мова, феноменологія, аналітична філософія.

Рассмотрены особенности применения концепта интенциональности в пределах феноменологии и аналитической философии. Проанализировано соотношение понятий сознания и языка. Констатирована возможность диалога между феноменологией и аналитической философией, которая обусловлена общим интересом в изучении интенциональности сознания.

Ключевые слова: интенциональность, сознание, речь, феноменология, аналитическая философия.

The features of intentionality concept application within phenomenology and analytic philosophy have been considered. The correlation between the concepts of consciousness and language has been analyzed. The possibility of dialogue between phenomenology and analytic philosophy that is stimulated by common interest in studying human consciousness intentionality are stated.

Keywords: intentionality, consciousness, language, phenomenology, analytic philosophy.

© А. С. Синиця, 2012

Концепт інтенціональності (від латин. *intentio* – намір) є одним із фундаментальних у дослідженні свідомості. Вважається, що свідомість доцільно розглядати як «спрямованість на щось», як «свідомість про що-небудь». Навіть за умови відсутності реальних чи ідеальних об'єктів, що усвідомлюються, свідомість має певний зміст, з яким ми її співвідносимо. Свідомість – інтенціонально детермінована.

Концепт інтенціональності найкраще розроблений у межах феноменології та аналітичної філософії, навіть незважаючи на те, що методологія цих напрямів кардинально відрізняється. У деяких сучасних дослідженнях (зокрема В. Ладова [5]) обґрунтовується можливість діалогу між обома напрямками у зв'язку із використанням терміна «інтенціональність». Назагал феноменологічний аналіз інтенціональності започатковано у творах Ф. Brentano [10] та Е. Гуссерля [3; 4; 13]. У межах аналітичної філософії інтенціональність уперше стає окремим предметом дослідження у творчості Г. Енскомб [8] та П. Грайса [12]. Проте названі автори мало уваги приділяють компаративному аналізу концепту інтенціональності, що б дозволило виявити механізми взаємовпливу між обома напрямками. Тому метою статті є дослідження феноменологічних та аналітичних особливостей інтенціональності як ключового концепту у вивченні свідомості.

Відзначимо, що термін «інтенціональність» є відомим з часів Середньовіччя. Філософську реактуалізацію цього терміна через багато років здійснив Ф. Brentano у праці «Психологія з емпіричного погляду» (1874): «Кожен психічний феномен характеризується тим, що схоласти Середньовіччя називали інтенціональною (чи ментальною) екзистенцією об'єкта, тим, що ми могли б назвати, хоча й не цілком однозначно, посиланням на зміст (який тут не слід розуміти у значенні речі) чи іманентною об'єктивністю. Кожен ментальний феномен включає у себе дещо як об'єкт, хоча у трохи інший спосіб, ніж це є в дійсності. В уявленні дещо зображується, у судженні – стверджується чи заперечується, у любові – любиться, в ненависті – ненавидиться і т. ін. [10, с.68]. Іншими словами, на відміну від середньовічних уявлень, у Ф. Brentano інтенціональність стає характеристикою психічних, суб'єктивних процесів.

Ф. Brentano розрізняє психічні й фізичні феномени. Внутрішнє сприйняття – джерело

психічних феноменів. Іntenціональність – це властивість виключно психічних феноменів, ніщо в навколишньому світі не демонструє нічого подібного. Психічні феномени є тими явищами, що містять інтенціональні об'єкти іманентно. Сам по собі інтенціональний об'єкт – це своєрідна ментальна ідея, деякий психічний образ предмета відображення.

Ф. Brentano наголошує на тому, що інтенціональність – це певний зв'язок між психічним станом і об'єктом, до якого відноситься цей стан. Одним із аспектів інтенціональності є суб'єктивний – у сенсі переживання акту споглядання. Дослідити цей аспект інтенціональності, що відмежовує об'єктивні предмети і чуттєвий зміст власне переживань свідомості, прагнув Е. Гуссерль у своїй феноменології.

Е. Гуссерль в «Амстердамських доповідях» так писав про інтенціональність: «Все, що доступне нам завдяки рефлексії, має одну примітну універсальну характеристику – бути усвідомленням чого-небудь...маємо на увазі інтенціональність. Це сутнісна характеристика психічного життя...просто не віддільна від нього. Наприклад, як повідомляє нам рефлексія, від сприйняття невіддільне те, що воно є сприйняттям того-то й того, аналогічно й переживання пригадування є саме по собі пригадуванням чогось, а мислення – це мислення таких-то й таких-то думок, люди бояться чогось, люблять щось і т. ін.» [13, с.307]. Щоправда, потрібно зазначити, що не завжди ми можемо усвідомлювати безпосередню інтенціональність психічних феноменів, про що Е. Гуссерль не зазначає. Наприклад, є відомими психічні стани страху, коли не зрозуміло, що є його причиною. Водночас, ми іноді пам'ятаємо, що знаємо якусь думку, але не можемо вказати на її інтенціональний зміст. Проте, як тільки нам хтось пригадає цю думку, ми без проблем зможемо ідентифікувати її із безлічі інших думок.

З допомогою методу феноменологічної редукції Е. Гуссерль прагнув конкретизувати сутність онтологічного статусу інтенціональних об'єктів. У зв'язку із надмірною психологізацією та натуралізацією концепту інтенціональності, який визнавався у Ф. Brentano невід'ємною складовою психічних процесів, Е. Гуссерль критикує вчення свого вчителя. Е. Гуссерля насамперед цікавить можливість трансцендентально-феноменологічного дослідження інтенціональності, коли її можна буде розглянути у чистому вигляді. Його цікавлять не об'єкти, репрезентовані в інтенціональних актах свідомості, а самі ці інтенціональні акти, їх іманентна сутність. М. Алмаєв робить висновок, що «інтенціональність у розумінні Гуссерля означає здатність якого-небудь змісту психіки бути ідентифікованим із самим собою» [1, с.38]. Таке розуміння інтенціональності, на думку М. Алмаєва, може бути проінтерпретоване в термінах нейронауки, з погляду якої інтенціональність є властивістю нервової системи, що полягає в ідентифікації механізму отримання змісту свідомості (думки). Іншими словами, кожна думка є результатом функціонування цього механізму. Іntenція – це знання про те, де знаходиться в свідомості її визначений зміст. Якщо скористатися комп'ютерною термінологією, то функцію іntenції виконують різноманітні ідентифікатори інформації, що містяться в пам'яті комп'ютера – адреси комірок пам'яті, назви папок, файлів тощо.

У структурі свідомості Е. Гуссерль пропонує виділяти такі три основні класи інтенціональних переживань, як мислення, відчуття та воля. Їх інтенціональний досвід суттєво відрізняється, подібно до того, як різняться знання, що вивчаються в межах філософських дисциплін – логіки (мислення), естетики (відчуття) та етики (воля).

Процеси (акти), що забезпечують протікання свідомості, також відрізняються. Серед них Е. Гуссерль виокремлює такі типи інтенціональності (модуси чистої свідомості):

- імпресію (від лат. *impressio* – враження) – акт безпосереднього сприйняття дійсності, найважливішу інтенціональну модифікацію внутрішнього часу, первинну свідомість. Всі інші акти свідомості є вторинними, в їх основі лежить імпресія;

- ретенцію (від лат. *retentio* – втримання) – зв'язування отриманої у процесі сприйняття інформації в єдине тривале ціле, що інтенціонально репрезентує в свідомості деякий процес, явище чи предмет. Коли свідомість спрямована на інші елементи, то, повернувшись до уже сприйнятих, їх достатньо просто пригадати, а не сприймати як нові. Таким чином, ретенція виконує ще й синтезуючу функцію;

- актуалізацію (від нім. *vergegenwartigung* – актуалізація) – інтенціональну діяльність свідомості, що полягає в актуалізації того змісту пам'яті, який потрібний для розмірковувань у цей момент;

- протенцію (від лат. *protentio* – висунення) – проекцію того, що утримується в пам'яті в цей момент, в іntenцію очікування. Навіть коли ми щось пригадуємо, то має місце протенція на теперішнє, й, можливо, на майбутнє, як прогнозування можливого розвитку подій.

Водночас кожне інтенціональне переживання, якщо розглядати його як деяке статичне ціле, характеризується низкою структурних елементів, які у різних відношеннях можуть бути активними чи пасивними. Серед цих структурних елементів інтенціонального переживання

два є реальними (ноеза і гіле), а один – інтенціонально-ідеальним (ноема). Ноеза – це духовна активність Я (свідомості), інтенціональна дія як така. Вона визначає форми світосприйняття (інтереси, мотиви, зацікавлення, потяги), є смислоутворювальним принципом конституювання актів свідомості. Гіле – це чуттєві дані, які надають нам органи чуттів. Саме на основі цього матеріалу й вибудовується контент (зміст) свідомості. Гіле і ноеза є функціонально протилежними компонентами переживання. Проте їх активність чи пасивність є відносною: те, що спершу було активним, надалі може стати пасивним, бути елементом для аналізу. Ноема – це інтенціонально-ідеальний еквівалент реальних об'єктів у свідомості. Вона виконує роль медіатора між інтенціональними актами і реальним предметом. Ноема – це самостійний, незалежний від існування реальних об'єктів компонент свідомості, певний смисл, яким свідомість може оперувати навіть тоді, коли ідеальні об'єкти є вигадками. Ноетична діяльність і ноематичний смисл завжди перебувають у певній кореляції. Ноема – результат синтетичної діяльності свідомості.

Основними формами цієї діяльності є тетична (що забезпечує можливість переконання в існуванні об'єктивного світу, конститує наперед даність навколишнього світу в актах свідомості) та формальна (що поєднує зміст свідомості формально, без вказівки на можливість існування реальних об'єктів). Формами формального і тетичного синтезу є дискретний синтез (коли свідомість відділяє один предмет від іншого в дійсності) і синтез відношень (коли свідомість встановлює зовнішні і внутрішні відношення, в яких предмети перебувають між собою).

Е. Гуссерль наголошує, що в процесі пізнання людина має справу виключно із інтенціональними об'єктами, а натуралістичний світ потрібно винести за межі пізнання. Самі ж інтенціональні відношення, за Е. Гуссерлем, потрібно розглядати не як психічні, а як трансцендентальні. У зв'язку з цим Д. Фоллесдаль зазначає, що «феноменологічна редукція веде нас від трансцендентного до трансцендентального» [11, с.423]. Таким чином, феноменологію Е. Гуссерля, на нашу думку, можна розглянути критично як результат гіпостазування суб'єктивного досвіду, наукове обґрунтування якого навряд чи можливе.

Розмірковуючи про структуру свідомості, Е. Гуссерль не може оминати проблеми формування значення мовних виразів. Перевагою його підходу до семантики – психолого-феноменологічної теорії значення – є те, що процес обґрунтування починається не на рівні дослідження відношень між мовними одиницями й позамовною дійсністю (мова – лише один із фрагментів життєвого світу), а раніше – з питання дослідження того, як значення мовних виразів спершу конститується в інтенціональних актах свідомості. Як зазначає М. Алмаєв: «...лише при реконструкції значення в термінах психічних актів може бути досягнута повна точність моделі» [1, с. 71]. Щоправда, в такому разі, на нашу думку, потрібно зауважити, що емпірична перевірка не може обмежитися виключно вивченням рівня психіки, а, як це правильно робиться в сучасній аналітичній філософії свідомості, вийти на рівень дослідження психофізичної проблеми – проблеми співвідношення ментального і тілесного.

Водночас корисними й для аналітичної філософії елементами психологічної теорії значення, що заснована на дослідженні структур свідомості, як можна зробити висновок із [3; 4], є такі:

- 1) рівень інтенціонального переживання – передумова існування значень мовних виразів;
- 2) інтенціональний зміст актів переживання одного предмета не є тотожним. Наприклад, якщо ми одного разу захоплюємося якимось предметом, а іншого разу – ненавидимо його, то це два зовсім різні інтенціональні предмети;
- 3) споглядання – джерело утворення логічних понять;
- 4) аналітична феноменологія є необхідним інструментом у діяльності логіка. Таку феноменологію цікавлять питання «предметності» чи «безпредметності» логічних актів, смисл розрізнення інтенціональних і істинних предметів, співвідношення поняття істини й судження, кореляція логічних і ноетичних категорій тощо;
- 5) існує дистинкція граматичної (мовної) і логічної (мисленнєвої) диференцій;
- 6) поняття знаку й мовного виразу не є тотожними, тому що знак не передбачає значення, а мовний вираз (висловлювання) і є «актом надання значення»;
- 7) висловлювання – це знаки, що мають значення. Існують фізична (акт артикуляції, чуттєве сприйняття, бачення букв на папері) й психічна (асоціації, що збуджує в нашій свідомості певне висловлювання – сукупність психічних переживань, які і є смислом висловлювання) сторони висловлювання;
- 8) значення мовних виразів може з часом змінюватися;
- 9) значення притаманне не лише висловлюванням, але й іншим психічним переживанням.

М. Мерло-Понті, досліджуючи семантичні ідеї феноменології Е. Гуссерля, зазначав зокрема таке: «У четвертому розділі «Логічних досліджень» Гуссерль висуває ідею універсальної

граматики й ейдетики мови, яка, якщо мова повинна бути мовою, фіксувала б необхідні їй для цього форми значення і дозволяла б з вичерпною повнотою і ясністю осмислювати емпіричні мови як «заплутану» реалізацію сутнісної мови» [6]. Іншими словами, Е. Гуссерль пропонує замінити засоби традиційної граматики на ейдоси мови – незмінні інваріанти речей, що сприймаються. Виходячи із універсальності механізму людського світосприйняття, Е. Гуссерль констатує можливість побудови універсальної граматики з її єдиними формами значень. Кожна окрема природна чи штучна мови – це лише ескіз, «чернетка» цієї універсальної мови.

Дослідження концепту інтенціональності в феноменології спочатку виявилось співзвучним вивченню особливостей дистинкції смислу-значення, яку пропонує в межах аналітичної філософії Г. Фреге. Щоправда в аналітичній філософії дослідження інтенціональних структур свідомості підміняється питанням дослідження логічних структур мови. Якщо в Е. Гуссерля йдеться про тричленну конструкцію ноєза (форма інтенціонального акту) – ноєма (смысл) – гіле (інтендований предмет), то у Г. Фреге – про: знак (мовний) – смысл – значення. Мовний знак можна розглядати як такий, що називає деяке інтенціональне переживання, оформлює його. Смысл мовного знаку є певним ідеальним утворенням, яке не визначає реальне існування предмета, є незалежним від нього. Значення мовного знаку – це конкретний предмет дійсності, який в Е. Гуссерля замінюється даними чуттєвого досвіду (феноменом відповідного ноєна).

Г. Фреге, обмежуючись дослідженням лінгвістичної площини питання співвідношення смислу-значення, звертає переважно увагу на його реалізацію в об'єктивних семантичних одиницях (думці, референті), й частково нехтує постановкою питання про суб'єктивну реалізацію цих семантичних одиниць, що б могло призвести до епістемологічного релятивізму.

У праці «Про смысл і значення» (1892) [7] Г. Фреге наводить відомий приклад про вживання давніми греками двох різних імен – Геспера і Фосфора – на позначення того самого об'єкта – планети Венери. Увечері греки називали Венеру Геспером, вночі він ховався за обрій, а на світанку знову з'являвся. Хоча греки вважали, що це не Геспер, а інша зоря – Фосфор. Розглянемо два твердження:

- 1) Паріс вірить, що Геспер світить;
- 2) Паріс вірить, що Фосфор світить.

За описаних вище умов, увечері перше твердження буде істинним, а друге – хибним. Хоча в обох твердженнях йдеться про той самий об'єкт (їх значення співпадає) – планету Венеру. Смысл двох тверджень різний. Так, Паріс не сумніватиметься, що твердження «Геспер є Геспер» тотожно-істинне, проте він засумнівається, що «Геспер є Фосфор». Адже в його свідомості наявні два різні інтенціональні об'єкти.

Інтенціональний компонент семантичних конструкцій було усунено у працях Б. Рассела і логічних позитивістів. Б. Рассел був переконаний, що суб'єктивний компонент як такий є зайвим. Достатньо досліджувати відношення мова-світ, тобто знак-значення. Логічні позитивісти, які розвивали ідею Л. Вітгенштайна про створення ідеальної мови, також зробили акцент на синтаксисі мови, будучи переконаними, що твердження, які фіксують суб'єктивні стани особи, можна перекласти на нейтральну мову природничих наук, без втрати істинного смислу висловлювань.

Проте уже сам Л. Вітгенштайн у пізній період творчості [2] звертає свою увагу на поняття інтенції, визначаючи його не як ментальний стан, сприйняття чи уявлення, а як ментальну установку, що повсякчас впливає на психічні процеси.

Першими концепт інтенціональності в аналітичній філософії реактуалізують учні й послідовники Л. Вітгенштайна – Г. Енскомб та П. Грайс, які роблять його одним із центральних елементів своїх семантичних концепцій мови.

Філософські дослідження свідомості Г. Енскомб можна визначити як психолого-аналітичні. У праці «Інтенція» [8] Г. Енскомб досліджує термін «інтенція» («намір») і робить висновок, що він вживається у таких трьох значеннях: інтенціональна (навмисна) дія («Вона навмисно зробила це»), інтенція з наміром інтенціональної дії в майбутньому («Вона зробила X, з наміром виконання Y») та вираження інтенції заради майбутньої дії («Вона має намір зробити це»). На думку Г. Енскомб, наша свідомість має справу з єдиною інтенціональністю, проте на рівні мови виникають різні випадки вживання терміна «інтенція».

Г. Енскомб переконана, що аналітичні дослідження мають перевагу над феноменологічними, оскільки допомагають уточнити механізми вживання мови й функціонування свідомості. У праці «Метафізика і філософія свідомості» вона зазначає: «Роками я б могла, наприклад, сидіти в кафе і, спрямувавши свій погляд на деякий об'єкт, запитувати себе: «Я бачу пакет. Але, що я насправді бачу? Як я можу сказати, що бачу в цьому місці дещо більше, ніж жовтий простір?» [9, с. 497]. Феноменологія, аналізуючи чуттєві дані, не може перейти до рівня усвідомленого аналізу концептів, що можна зробити з допомогою засобів аналітичної філософії.

П. Грайс, досліджуючи поняття значення мовного виразу, яке відноситься до структури мови, прагне показати, що йому передують поняття комунікативного наміру (інтенції), тобто того, що мається на увазі. Поняття наміру відносить нас до структури свідомості. Коли людина хоче щось повідомити, то це прагнення співвідноситься з поняттями наміру і того, що вона вважає. Якщо інша людина не розпізнає інтенцію (намір) повідомлення, то це повідомлення не буде успішним.

П. Грайс з'ясовує, що термін «meaning» вживається не лише як значення мовного виразу, але й у сенсі того, що мається на увазі, того, що приписується. Іншими словами, значення залежне від суб'єктивних інтенцій комуніканта. У статті «Значення» [12] П. Грайс робить висновок, що коли людина вкладає у певні висловлювання свої інтенції (повідомляє щось іншій людині), то вона прагне, щоб їх розпізнали, й щоб вони були достатньою суб'єктивною основою для того, щоб вважати, що інтенціональна думка має місце. Іноді наші інтенції впливають на вироблення звичок мати на увазі щось інше, ніж мають на увазі в цей момент члени мовного співтовариства. У такому випадку слід розрізняти «значення мовного виразу X для окремого суб'єкта S» та «значення мовного виразу X для мовного співтовариства».

Водночас П. Грайс пропонує так званий «міф походження мови». На його думку, людина (чи людство в цілому) у процесі свого розвитку й як наслідок опанування мови проходять шлях від випадкового вживання, утворення мовних знаків, їх природної симуляції до можливостей маніпуляції ними й використання із фіксованими, стабільними значеннями за правилами граматики. Такий міф (гіпотеза) мав продемонструвати, що значення слів є не об'єктивними утвореннями (як у Г. Фреге), а інтенціональними смислами, які вкладають у слова носії мови. «Об'єктивні значення» є ніщо інше, як конвенціонально стійкі суб'єктивні інтенції, природа яких психічна (суб'єктивна), а не фізична (об'єктивна).

Таким чином, дослідження концепту інтенціональності уможливило діалог між феноменологією та аналітичною філософією, допомагає краще прояснити особливості функціонування людської свідомості, її взаємозв'язок із мовою, відкриває нові перспективні підходи у вивченні психофізичної проблеми, вирішення якої допоможе пролити світло на багато таємниць людської свідомості.

Бібліографічні посилання:

1. Алмаев Н. Элементы психологической теории значения / Н. Алмаев. – М. : Из-во «Институт психологи РАН», 2006. – 432 с.
2. Витгенштейн Л. Лекции и беседы об эстетике, психологии и религии / Л. Витгенштейн [пер. с англ. В. П. Руднева]. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. – 92 с.
3. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. 2. Введение / Э. Гуссерль [пер. с нем. В. И. Молчанова]. // Логос. – 1997. – № 9. – С. 25–41.
4. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. 2. Исследование I / Э. Гуссерль [пер. с нем. В. И. Молчанова]. // Логос. – 1997. – № 10. – С. 5–64.
5. Ладов В. Загадка интенциональности: Brentano и Гуссерль / В. Ладов [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://ru.philosophy.kiev.ua/library/ladov/inten1.htm>
6. Мерло-Понти М. О феноменологии языка / М. Мерло-Понти [пер. с франц. В. М. Рыкунова] / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://anthropology.rinet.ru/old/6/merlo.htm>
7. Фреге Г. О смысле и значении / Г. Фреге ; [пер. с нем. Б. В. Бирюкова]. // Фреге Г. Логика и логическая семантика : сборник трудов. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 230–247.
8. Anscombe G. E. M. Intention / G. E. M. Anscombe. – Cambridge : Harvard University Press, 2000. – 106 p.
9. Anscombe G. E. M. Metaphysics and the Philosophy of Mind / G. E. M. Anscombe // in Monk R. Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius. – New York : Penguin Books, 1990. – 654 p.
10. Brentano F. Psychology From an Empirical Standpoint / F. Brentano // Ed. by Linda L. McAlister. – London : Routledge, 1995. – 448 p.
11. Follesdal D. An introduction to Phenomenology for Analytic Philosophers / D. Follesdal / Contemporary Philosophy in Scandinavia. – Baltimor and London : The Johns Hopkins Press, 1972. – P. 417–429.
12. Grice H. P. Meaning / H. P. Grice // Philosophical Review. – 1957. – № 64. – P. 377–388.
13. Husserl E. Amsterdamen Vortrage / E. Husserl // Husserliana. Bd. 9. – Haag : Martinus Nijhoff, 1968. – S. 302–349.